

MIKES TÖRÖKORSZÁGI LEVELEIRŐL.

(Második és befejező közlemény.)

A levelek tartalmából még más érveket is meríthetünk. Eltekintve a levéldetailoktól, s ilyen kifejezésektől, mint: »többet is irnék . . .« »máskor többet . . .« stb., melyeknek csak levélben van helye, nagyon sok az egészen személyes jellegű levél, melyben csak magáról ír vagy a nénjéről, s olyan dolgokat említ, melyeket csak úgy lehet megérteni, ha kölcsönös levelezést tételezünk fel. Az LII. levélnek például csak úgy van értelme, ha az valóban felelet nénjétől kapott levélre. »Nem tudom, hol sétált annyit a tengeren, mégis azt írja, hogy már ideje volna ked látni elmennem. Azt én is szívesen kívánnám, de ha én is husz napig maradnék a tengeren, talán halva vinnének kedhez . . . azért tegye le egy kevés ideig azt a kívánságát, szeressen ked ha nem lát is, és elégedjék meg ked a levelemmel.« Mért nem igéri meg, hogy nemsokára meglátogatja? Ha ennek nem volna reális alapja, bizonyára most is azt írta volna mint máskor, hogy nemsokára bemegy látogatására, s a következő levélben esetleg azt, hogy ott járt. Jellemző vonás az is, hogy a nénje levelei mindig rövidek neki és késnek: »ahhoz ő nem tud szokni«, mondja a LXXXV. levelében, s folyton sürgeti, hogy gyakrabban írjon. »Ha az idő annyira elhányt-vetett egymástól, a mennyiben tőlünk lehet, álljunk bosszút rajta és ha másképp nem lehet, az írással beszélgessünk egymással.« Gyakran csak azért ír, hogy hamarább, vehesse a nénje válaszát! Több helyütt említi, hogy nénje mennyire köszöni, ha valami tudományos vagy egyéb dolgot megírt neki; csak nem hihető, hogy folyton magamagát dicsérje? Ahhoz Mikes igen szerény és egyszerű ember volt. S mennyire szereti a néne leveleit! »A kedves embernek a levele is kedves.« A LXXV. levél egész bekezdésében csak az ő leveleit dicséri — vajjon a maga leveleire értsük? Több helyt függelék is van a levél végén, pl. a CIII.-nál; már le akarta pecsételni, s eszébe jutott valami, azt még megírja. A CIV. levélben köszöni nénjének a bort és a halat; boruk nekik is van elég, de a halnak

örül, mert a jó hal ritka náluk. A levél végén pedig czélzás van valami kérésre, a melyet ő nem teljesíthet: »A mi felől írt ked, bánadalommal bánom, hogy meg nem cselekedhetem, de mit tehetünk róla.« Ez teljesen érthetetlen, ha nem tételezünk fel kölcsönös levélváltást. Majd pedig azon gúnyolódik, hogy minapi levelében nénje fogyatkozást talált . . . mind olyan dolgok, melyeket nézetünk szerint nem lehet kitalálni, s ötletszerűen beleilleszteni egy levélformában megírt műbe, hogy a levelek valódiaknak tessenek. Megengedjük, hogy ezek csak subjectív érvek, de nem is direkt bizonyítékok gyanánt hoztuk fel, hanem csak támogatni óhajtuk evvel is azt a hypothesis-t, mely a leveleket missiliseknek tekinti. Kérdés már most, hogy eddigi fejtegetéseink alapján, micsoda positiv eredményeket állapíthatunk meg? Két nézetet láttunk: az egyik a leveleket missiliseknek tekinti, ez a régiebb s közelebb feltehető; a másik pedig tagadja a levelek missilis voltát. Az elsőnek képviselője Szilágyi, a másodiknak Toldy. Mindketten alapos tudással, úgyszólván egyenlő eljárással s beható kritikával érvelnek, mindegyik a maga véleménye mellett czáfol és állít. Toldy szerint a Törökországi Levelek nem missilisek, tehát csak mémoire lehet, melyet Mikes élete végén egyfolytában írt. Szilágyi szerint pedig Mikes nem írhatta leveleit egyfolytában, legkevésbé az élete végén. Tehát csakis missilisek lehetnek.

»A két vélemény közül azonban — mondja Császár — sem az egyiket, sem a másikat nem lehet elfogadni, s a vitatkozás így meddő volt, mert Mikes leveleiről positive csak annyit tudunk, hogy semmit se tudunk.« Összeveti tehát a kettőt s belőlük egy harmadikat következtet: hogy a levelek nem missilisek, de Mikes nem egyfolytában, hanem csoportonként írta őket — fejtegetéseiben Császár ezt a sorrendet követi. Hogy pedig ezt a nézetét felállíthassa, szüksége van egyrészt olyan érvekre, melyek a jevelek missilis volta ellen szólnak, másrészt meg olyanokra, melyek megdöntik az egyfolytában való szerzést. Ámde kimutattuk, hogy Toldy érvei csak subjectiv természetűek, külső körülményekre vonatkoznak és bizonyító erővel nem bírnak. Császárnak magának az érvei is ilyenek, melyekkel Toldy felfogását támogatja, s mindössze néhány adat az, a mi nézete mellett bizonyít, de a súlyos ellenérvek tekintetbe vételével, ezekkel a kérdést eldönteni nem lehet. Szilágyi ellenben mélyen belemarkol a tárgyba és tartalmi érvekkel, meg nem czáfolható lélektani momentumokból kimutatja, hogy Mikes leveleit csak esetről esetre írhatta. S ha Császár azt állítja, hogy Szilágyi ebből tévesen a levelek missilis voltára következtetett, akkor Szilágyi okoskodását félreértette és érveit épen annyi-val becsülte kevesebbire, mint a mennyivel túlbecsülte a Toldyét. Mert Szilágyi nem csak azt mutatta ki, hogy a Törökországi Levelek nem egyfolytában keletkeztek, hanem azt is, és főképp azt, hogy leveleit mind a pillanat behatása alatt írta, s kevés kivétellel mindegyik magán hordja annak a napnak bélyegét, melyen íródott.

Kimutattuk, hogy Szilágyi fejtegetésében ez tényleg benne van, ha nem is mondta ki ilyen nyíltan. Érezte ezt Toncs Gusztáv is, a ki Császár, illetőleg Toldy hívének vallja magát, de nem találván egérutat, úgy fejezte ki, hogy »a naplózás nyomai a levelekben felismerhetők«.

Hogy következtethető-e már most ebből az, a mit Szilágyi következtetett, vagy pedig egyéb, azt a következőkben fogjuk kimutatni.

VI.

Említettük, hogy Toldyn és Szilágyin kívül még Abafi és Gyulai nyilvánítottak sajátos véleményt a Törökországi Levelek feől. Ezekkel itt bővebben nem foglalkozunk, hanem egyszerűen utalunk Császárra, ki mind a két véleményt behatóan tárgyalja. Csupán csak azt említjük fel, hogy van Gyulai véleményének Császár szerint egy igen megszívlelendő oldala. Abafi ugyanis a kéziratot átvizsgálván, a papíros színéből és vízjegyeiből következtetve azt állítja, hogy a Törökországi Levelek három részben készültek. Erre alapítja Gyulai az ő véleményét, hogy a levelek »sem missilis levelek, sem emlékirat, sem rendszeres napló, hanem levélalakban irt irodalmi mű, melyet írója három időszakban szerzett«. Ebből Császár megtart annyit, hogy »levélalakban irt irodalmi mű«. Miután pedig a levelek szerinte nem lehetnek missilisek; sem egyfolytában, sem három részben nem keletkezettek; sem naplónak nem tekinthetők: Toldy, Szilágyi és Gyulai véleményéből arra az eredményre jut, hogy »Mikes munkáját oly *irodalmi műnek* kell tartanunk, melyen majdnem egész törökországi tartózkodása alatt dolgozott«.

Mit ért Császár ez alatt s hogyan jutott erre az eredményre?

Azt hiszem, ha az ember a Törökországi Leveleket legelőször olvassa, anélkül hogy a keletkezésükre vonatkozó kérdést és az ez iránt nyilvánított különböző véleményeket ismerné, csak tisztán a levelek tartalmának változatosságába mélyed; gyönyörködik az író hamisítatlan tiszta magyarságában; megérti az ő puritán jellemét, mély vallásosságát; rokonszenvesnek találja egyszerű, őszinte egyéniségét, s a levelek változó hangulatában átéli Mikessel együtt az ő hosszú száműzetésének minden viszontagságát; átérzi azt a szeretetet, őszinte ragaszkodást, melyet nénje iránt mindvégig tanusít, a kit ő mindig maga előtt lát, s vele együtt mi is, a ki olvasás közben nekünk is jó barátunkká, bizalmasunkká válik, részt vesz minden bánatunkban, örömünkben, kinek elpanaszolhatjuk, ha valami fáj, és a ki akkor megvigasztal: ha letesszük ezt a könyvet, ép oly kevésbé fog eszünkbe jutni, hogy abban mást keressünk mint egy levélgyűjteményt, melyet egy száműzött, idegenben élő ember egy másik embernek irt, mint a hogy nem jut eszünkbe ebben

kételkedni, ha Mme de Sévigné leveleit olvassuk, noha itt sokkal többet találunk olyat, a mit nem értünk meg, a mi levélben különösnek tetszik, mint Mikesnél. S ez az első benyomás, ez az egyetlen érv, melyet a Törökországi Levelek tartalma nyújt, sokkal többet ér és sokkal nagyobb fontossággal bír, mint minden egyéb. Mert mikor Toldy kezéhez kapta a kéziratot s azt legelőször végig olvasta, bizonyára ő sem hitt egyebet, mint hogy valóságos leveleket olvas. Mikes akkor még egészen ismeretlen volt, senki sem tudott róla, senki sem hitt benne, a Kultsár féle kiadás is feledésbe ment, Toldynak tehát kínálkozott az alkalom, hogy Mikest a homályból kibontsa. Behatóan kezdett vele foglalkozni, kutatta, s az összegyűjtött adatokból, de legnagyobb részt *magukból a Törökországi Levelekből*, megírja Mikes életrajzát. A rendelkezésre álló adatok azonban oly hiányosak voltak, hogy azokból teljes világosságot deríteni Mikes személyére és irodalmi tevékenységére nem lehetett. A Mikes család genealogiája és a Rákóczi-eseményekre vonatkozó történeti kútforrások, sok-sok felvetett kérdésre nem adtak feleletet. Így maradt homályban a néne személye is. Ezek a körülmények vezethették Toldyt arra a gondolatra, hogy Mikes talán nem is leveleket irt — hiszen nem is tudni, kinek irt volna — hanem mémoires. Különben minek jegyzett volna fel annyi adatot, hogy azokból az életrajzát is meg lehet írni? Toldy erre fektette a fősúlyt, s azért kellett neki a levelek missilis voltát tagadnia. A levelek tartalma azonban erre bizonyítékot nem szolgáltatván, véleményének támogatására kívül kellett keresnie az érveket, s keresett is főképp olyanokat, melyeket a levelek tartalmával összhangzásba hozni nem lehetett. Így jutott aztán arra a furcsa eredményre, hogy a Törökországi Levelek Mikes élete végén irt mémoires. Hogy egy tudós mint Toldy akkorát tévedhetett! De megtörtént, a kérdés fel volt vetve és Szilágyi czáfolata, bármily eclatans volt is, a problémát megoldani többé nem tudta, mert Toldy tekintélye létjogot szerzett neki az irodalomtörténetben s ha egyéb nem, támogatta Mikesnek elszigetelt állása, hozzáférhetlensége és a valódi tényállás kiderítésének lehetetlensége. Mindazok a kik még foglalkoztak a kérdéssel, evvel az előítélettel indulnak útnak.

A sokféle vélemény aztán inkább összekúszálta mint megvilágította a problémát, nyilván azért, mert a magyarázók rendszerint nagyobb súlyt helyeztek a részletekre, mint az egészre, a külsőlegekre, mint a tartalomra, s ennek megfelelően keresték az érveket. Császár azt mondja, hogy Toldy és Szilágyi után a vitaközlés meddő maradt, mert egyik véleményt sem lehet elfogadni. És hát ma a kérdés meg van oldva? Az ellentétek el vannak hártva? Mért ne elégedhetnénk meg a negatív eredménnyel, ha közelebbi adatok hiányában soha egyebet ki nem deríthetünk, mint a mit Szilágyi, vagy ha úgy tetszik Toldy, kiderített? S ha ilyen értelemben mondjuk ki azt, hogy a Törökországi Levelek *irodalmi*

mű, hogy nem kell kutatni, akár missilisek a levelek, akár nem, fogadjuk el bármelyik véleményt, a fődolog az, hogy nekünk élvezetes, hasznos olvasmányt nyújt, szerzőjét nagy íróink közé soroljuk, akkor ezt a nézetet elfogadom. Császár azonban azt mondja, hogy a levelek nem missilisek és *azért* irodalmi műnek kell tekinteni. Kifejti adatait, hogy mért nem missilisek a levelek s ebben Toldyra támaszkodik. Ámde ennek teljes véleményét elfogadni nem lehet, mert tévedése nyilvánvaló. Szilágyi érvei is nyilvánvalók, tehát az ő véleményét is el kell fogadni. Császár megalkuszik vele; elfogadja azt, hogy a levelek hosszú időn át keletkeztek. Midőn azonban elismerni kénytelen, hogy »az egyes hasonló jellegű levelek is gyakran elütnek egymástól s annyi változatos lelki állapotnak és érzésvilágnak kifejezői az egyes levelek«, már oly közel jut Szilágyi teljes álláspontjához, hogy csak egy erős fordulattal szakíthat vele, s erre való neki a Gyulai véleménye: a Törökországi Levelek nem missilis levelek, se mémoire, se napló, hanem *irodalmi mű*. Az, hogy ezt az irodalmi művet nem három csoportban, hanem egész életén át írta Mikes, akár az a hid lenni, melylyel Császár Gyulai véleményét Toldyéhoz és Szilágyiéhoz kapcsolja, de egyuttal az a haláldöfés, melylyel a saját véleményét kivégzi. Mert az lehet valószínű, hogy három csoportban, habár különböző időben, valaki leírja az elmúlt eseményeket, saját egyéni élményeit, viszonyait, s ekkor alapjában mégis csak mémoiret ír, de ilyen jellegű irodalmi művet, az egész életen keresztül, mindig a pillanat behatása alatt írni nem szokás; mert ez akkor vagy napló, de ennek ellene szól a levélalak, vagy pedig valóságos levelezést kell feltételezni. Mme de Sévigné leveleit is irodalmi műnek tekintjük épen azért, mert valóságos levelek.

De levélalakban írt irodalmi műnek egészen más a karaktere. Abban mindenek előtt megkivántatik egy egységes cél, mely elejétől végig huzódik benne, s ezt a Törökországi Levelekben hiába keressük; még ha feltennők, hogy az emigráció történetét akarta megírni, ez is oly hypothesis, melyet semmi adat sem támogat. Mit akarhatott tehát Mikes, mikor a legelső levelét megírta, feltéve, hogy nem igazi levélnek írta? Semmit? Csak feltette magában, hogy időről időre ír egy képzelt személynek szóló levelet, a melyben majd azt írja le, a mi épen eszébe jut? Vagy azt, a mi időről-időre történik? De hiszen nem akart ő mémoiret írni! Vagy talán több levelet írt meg egyszerre, 30—40-et, körülbelül ennyinek van Császár szerint hasonló jellege. S mikor ezt a csoportot megírta, akkor tudta Mikes, hogy mit akar írni? Vagy akkor is csak találmira írt össze-vissza mindent, eseményt, anekdotát, történetet, gyapottermelést, a mi épen eszébe jutott? Nem lebegett előtte valami cél, a mely vezérelte? S akkor hogyan magyarázzuk meg azt, hogy a hasonló jellegű levelek is különböznek egymástól? Hisz ez kétséget kizárólag azt bizonyítja, hogy ezeket sem írhatta egy-

folytában. De Császár még a műszándékot is megtagadja¹ és joggal, de hogy lehet azonban műszándék nélkül irodalmi művet írni?

A Toldy-féle álláspont védői azt mondják, hogy Mme de Sévigné hatása alatt kezdett Mikes képzelt leveleket írni.

Csodálatos, hogy éppen azok hivatkoznak Mme de Sévigné-re, kik a levelek missilis voltát tagadják!

A levélalakkal, mondják, Mikes Francziországban ismerkedett meg, hol ez mindig kedvelt irodalmi forma volt, — »Francziországban azon időtájt is, midőn Mikes Párisban élt, a levélfornát nagyon kedvelték és művelték.« Balzac, Voiture stb. honosították ezt meg a francia irodalomban, legkitűnőbb képviselője pedig később Mme de Sévigné lett. »Sévigné leveleit a francia körökben azon időtájt, hogy Mikes Párisban volt, mohón olvasták és azok szellemes és érzelmes ironőjének emlékét bálványozták. Nincs kétség benne, hogy Mikes szintén olvasta és megkedvelte e leveleket, mint a francia művelt világ legkedveltebb olvasmányát...«

Az igaz, hogy *Balzac* és *Voiture* meghonosították Franciaországban a levélalakot, de nem mint tisztán irodalmi formát, mert ők ép oly valóságos misszilis leveleket irtak, mint később Mme de Sévigné. Balzac Rómából és a Charente melletti falusi jószágáról irt leveleket ismerőseinek, barátainak; Voiture pedig, a hôtel de Rambouillet dédelgetett kedvencze, a marquisénak és leányának, Bourbon, Paulet, Md. de Sablé és más ismerős asszonyoknak írta leveleit, s bizonyára sohasem gondolt arra, hogy azok valaha kinyomatnak, hanem nyilvánosságra jutván, eleinte ép úgy, mint Sévigné levelei kéziratban közkézen forogtak, — persze csak igen szűk körben — utóbb pedig nyomtatásban is megjelentek. A francziák minden időben tudtak szép leveleket írni és ezeket nem csupán mint irodalmi formát kultiválták. Sévigné asszony leveleit azonban csak életében olvasták olyan mohón, akkor is csak leveleinek egy kis része forgott közkézen és ezeket csak a legelőkelőbb körökben olvasták. Mikes 1713-ban érkezett Franciaországba, 17 évvel Sévigné halála után, mikor ez már régen el volt felejtve és Fénélon, La Bruyère, Le Sage, főleg pedig a »Querelle des anciens et des modernes« foglalkoztatta a közvéleményt; a régi generatio lassankint elhalt, a régiek feledésbe mentek, új irodalmi irány keletkezett és XIV. Lajos udvara is a végét járta; háborúk keletkeztek, zavaros politikai viszonyok borították el Franciaország egét — ilyen körülmények között aligha forogtak közkézen Sévigné levelei, nyomtatásban pedig csak 1726-ban jelentek meg először, igen fogyatékos kiadásban, mikor Mikes leveleinek egy harmadát már megírta volt. Ha pedig elfogadjuk azt, hogy csak Konstantinápolyban a francia követ felesége figyelmeztette őt ezekre a levelekre, nem képzelhető, hogy abból az egy-két vagy több, de mindenesetre nagyon kevés levélből, melyek másolatban

¹ Lásd az idézetet a 309. oldalon.

esetleg a marquisé birtokában voltak, Mikes a maga leveleinek megírására impulzust merített volna. De ezt a hypothesis el se lehet fogadni, mert Mikes a francia követtel később ismerkedett meg, mint a hogy a levelezést megkezdte. Ha Mikes a francia írók leveleit olvasta volna, úgy leveleiben bizonyára találnánk erre vonatkozást, sőt a milyen kedvelt olvasmánya kellett volna hogy ez legyen, sokat is foglalkoznék vele; de soha egy szót sem említ, holott mindig találunk vonatkozásokat arra, a mit olvasott, s a mi erősebben hatott rá, arra többször is visszatér.

Föl sem tétélezhető, hogy Sévignének oly érdekes és változó eseményekben gazdag leveleiből ne említene valamit, főleg mikor francia dolgokról ír.

Az igazság az, hogy Md. de Sévigné és Mikes között semmi-nemü összefüggés ki nem mutatható. Ha vannak kifejezések, melyek a két levelezésben véletlenül hasonlóak, azok csupa általános dolgokra vonatkoznak és a hasonlóságot csakis a tárgy azonosságára szolgáltatja; az ilyen conventionális szólásmódok minden nyelvben hasonlóak. És ha mindezek daczára, általában véve mégis van rokonság a két levelezés között, ha Mikes úgy ír, a mint érez, ha az ő levelei »ép oly mesterkéletlenül, jóízűen, kedélyesen folynak és ő ép oly gyöngéd szeretettel ír nénjének mint Sévigné leányának«, akkor ez semmi egyebet nem bizonyít, mint hogy a Törökországi levelek ép oly igazi missilis levelek, mint Md. de Sévignéi s Mikes ép oly kitűnő levélíró volt, mint emez. A hasonlóság csakis ebben gyökerezik. Az egyszerű, prózai gondolkodású Mikesről, kinek esze »nem hasogatja az aert«, bajosan is tehető fel, hogy Md. de Sévigné hatása alatt képzelt volna magának egy nénét, kinek ő leveleket írjon, mint a hogy ezt Toncs állítja. »Rodostóban való megtelepedése után — úgymond — elhatározta magát leveleinek megírására. Mivel pedig Törökországban nem volt senkije, a kivel levelezhetne, képzelt tehát magának egy nő alakot, a kihez leveleit intézi, a kinek, mint legbizalmasabb barátjának, búját-baját elmondhatja. Azt képzelí róla, hogy grófi család tagja, P . . . E . . . -nek nevezik és Perában lakik . . . Ez a képzelt alak az *édes néném*.«

Ilyen szép mesét az a prózai Mikes nem tudott volna kitalálni. És hogy képzelte volna akkor ezt a nénét Perában! Nem sokkal természetesebb-e, hogy ilyen képzelt leveleket a hontalan bujdosó haza, az ő kedves szülőföldre irt volna? Sévigné levelei is szükségképen arra a gondolatra birták volna, hogy messze küldje el a leveleit és mindent megírjon, a mi körülötte történik. A valóságos levelezés látszatát akkor se nem tudta, se nem akarta volna megőrizni. A Md. de Sévigné-re való hivatkozás tehát nagyon szerencsétlen gondolat épen azoktól, kik a missilis leveleket nem fogadják el. Egyuttal újabb adat, mely az »irodalmi mű« elmélete ellen bizonyít.

De nemcsak a tartalom és a Törökországi levelek egész minivolta szól ez ellen, hanem számtalan külső körülmény is.

Hogyha a levelek ránk maradt kéziratát összehasonlítjuk Mikes többi kéziratával, oly szembeötlő különbségeket találunk, melyeket a legelfogultabb vizsgálónak is el kell ismernie. Az a 16 kötet, mely a Nemzeti Muzeumban van, külalakra és kiállításra nézve teljesen egyforma. Az írás minden egyes kötetben elejétől végig egy jellegű, a mi a mellett bizonyít, hogy mindegyiket nagyobb megszakítások nélkül, egyfolytában írta. Ezek a könyvek mind, kivétel nélkül, igen szépen, tisztán vannak írva, nagyobb javítások sehol sincsenek, legföljebb egy-egy szó van itt-ott kitörülve, s a papír is végig ugyanaz, több kötetben keresztül is. Szépen be vannak kötve, bőrbbe, egyesek diszesebben, s hogy csakugyan Mikes köttette be, abból látszik, hogy a táblára ragasztott papír ugyanolyan, mint a többi lapok, de a kötés maga is a mellett bizonyít. Ezek kész könyvek, lapszámozva, margóval, címlappal (a címlap sehol sem hiányzik, sőt helyenkint nagyon gondosan vörös ténnyel ki van rajzolva), tartalomjegyzékkel, előljáró beszéddel ellátva, egészen készen a nyomtatás alá. S ilyen mind a tizenhat kötet! A *Catechismus* két példányban van meg; az első 1744-ből való, ezt később újra átdolgozta és még sokkal szebben leírta, de az első is szépen, tisztán írott, csak a lapszélek vannak telefirkálva, s a toll beletörülve, a mit nyilván akkor csinált, mikor újra leírta. Ime, ezek Mikes *irodalmi művei*, melyeket előbb tervszerűen kidolgozott, fordított vagy megírt, s aztán nagy gondal, türelemmel s fáradsággal lemásolt, még pedig az írás után ítélve, mindegyiket egyfolytában. Ha már most előveszszük a Törökországi Levelek kéziratát, mekkora különbséget tapasztalunk! Hányféle írás, hányféle papír, mennyi javítás! A hogy az egyes levelek hangja más és más, úgy az írás is más jellegű úgyszólván minden egyes levélnél. Az első levelekben hadart az írás, sok a törlés, javítás és téntapecsét. Szébb, tisztább írás körülbelül a XVI. levél-től következik. A XXVI-iktól ismét hadartabb az írás, egészen Rodostóig; egyes leveleket alig lehet elolvasni, annyi a törlés, javítás, olyan hadart az írásuk. A rodostói levelek aztán ismét rendesebbek és a hol Rákóczi Ferencz levelét másolja, az írás egészen elűt a többitől; nagyon tisztán, szép, nagy betűvel ír, semmi javítás, törlés nincsen, margót hagy, s a margóvonalat bele is karcolja a papírba; világosan látszik, hogy másol. Az uton kelt levelek is magukon viselik ezt a bélyeget; elűtő, vastag, fehérebb papírra ír, egyes leveleket külön lapra, de a sorok úgy el vannak törölve, szétfolyva, mintha nedvesség érte volna, úgy hogy pl. a CXLIII—IV—VI-ik levelet alig lehet elolvasni. A Törökországi Leveleket általában véve sűrűbben írja, mint egyéb műveit; legfelül kezdi s az egész lapot teleírja leig, margót nem hagy és nem ügyel, hogy a sorok egyenesek legyenek, mint a többi kéziratban, hol erre mindig ügyel.

Lapszámozás, címlap nincs, a papír nem egyforma, s az írás, ténta is sokféle. Írásbeli különbséget, úgyszólván, minden egyes levélnél lehet észrevenni; a tollvonás, a ténta színe egészen más az egyik levél végén, mint a következő elején. A hol pedig toldás van, ott ez határozottan a következő levél jellegét viseli. A hol a levelezés sűrű, ott hadartabb az írás, a hol ritkább, ott szebb s nyugodtabb. A legtisztábban írott rész az utolsó levelek, melyek szépen, gondosan vannak írva, vékony betűkkel, s egyetlen javítás vagy törlés nem fordul elő; margó azonban itt sincs, csak alul hagy 1—2 ujjnyi helyet. Az egész mű 11 füzetből áll, nincsen bekötve, s a mint a lapok széléből látható, soha nem is volt. Az új táblát vagy Toldy vagy az érseki könyvtár csináltathatta rá.

Képzhető-e már most, hogy az a pedáns Mikes, a ki képes volt egész kötetekre terjedő egyes műveit pontosan, ugyanolyan gonddal többször is átdolgozni és *leírni*; a ki 16 kötetet olyan szépen elkészített, hogy akár könyvtárba állíthatók; hogy ez a Mikes, ha levélalakban írt irodalmi művet akart volna ránk hagyni, hogy ezt a művét ilyen pongyolán hagyta volna ránk? Mert hogy a kézirat nem lehet másolat, *másolat olyan értelemben, mint azt Császár állítja*, az az eddigiekből nyilvánvaló, főkép, ha tekintetbe vesszük, hogy állítását semminemű adat sem támogatja. Császár a többi író egyöntetű véleményére hivatkozik, de ezek közül csakis Abafi mondja ezt ki határozottan és állítását ő sem bizonyítja, sőt inkább ellenmondásba jut önnönmagával.

Mikes valószínűleg még irodalmi becsűnek sem tartotta ezt a levelezést, mint a többi műveit, mert akkor, ha már a tartalom-ban nem követett tervszerű eljárást, hacsak mémoiresnak szánta is, a milyen gondos és rendszerető ember volt, annyit legalább megtett volna, hogy szépen letisztazza s bekötteti, mint a többi iratait, melyekről remélte, hogy valaha kinyomtatnak. Az a körülmény is bizonyít e mellett, hogy vallásos-erkölcsi műveiben mindenütt mély-ségesen elhallgatja notorius nevét, a mire csak az birhatta, mondja Pulszky Ferencz, hogy »neve által bárkit is a kiadástól vissza ne riaszson«. Csak egyedül a Törökországi Levelekben írja ki, hogy »írot leveli M . . . K« S ezekben a levelekben soha nem is említi a műveit, nyilván azért, mert azokat valóban oly czélzattal írta, hogy kinyomassanak (a mit a levelekről nem remélt) s félt, hogy ha leveleiben említi, elárulja magát, az titkos óhaját megghiusíthatja. Ha leveleit is irodalmi műnek szánta volna, melyről szintén remélhette, hogy ki lesz adva, akkor inkább sűrűn is emlegette volna egyéb műveit és pontosan beszámolt volna mindeu egyesről, de a nevét valószínűleg szintén elhallgatta volna. Összevetve a kifejtett belső és külső érveket: a Törökországi Leveleket sem műszándékkal, sem a nélkül készült irodalmi műnek nem tekintethetjük, sőt az, hogy Mikes egész életén át írta őket, ennek feltételezését egyenesen kizárja.

VII.

Elérkezvén fejtegetéseink végére, ha már most összefoglaljuk az eredményeket, mindenek előtt ki kell jelentenünk, hogy Császár elmélete tarthatatlan és azok a pozitív tantételek, melyekben Toncs a maga és Császár vizsgálódásainak eredményét egybefoglalta, egytől-egyig megsemmisülnek. Hypothesisek egybevetéséből, szubjektív vélemények összegezéséből objektív igazságot levonni nem is lehet. A kérdés már el volt döntve akkor, mikor Toldy és Szilágyi felállították nézeteiket, s akárhogy csűrjük-csavarjuk a dolgot, más eredményre nem jutunk, mint arra, hogy a Törökországi Levelek vagy missilis levelek, vagy nem azok. Az összes írók, kik e kérdéssel foglalkoztak, bármily új szempontokat világitottak is meg, mindig egy s ugyanazon eredményre jutottak, s nézeteik — Császárét is beleértve — tulajdonképen nem egyebek, mint Toldy vagy Szilágyi véleményének más-más formája. Toldy szerint a Törökországi levelek nem missilis levelek, hanem mémoire, általánosabban kifejezve: nem missilis levelek, hanem levélalakban írt irodalmi mű. Szilágyi szerint pedig nem irodalmi mű, hanem missilis levelek. Már most ha irodalmi mű, akkor az, hogy Mikes élete végén egyszerre vagy háromszorra, vagy hosszabb időn keresztül írta-e, nézetünk szerint egészen másdrangú kérdés.

Érintkező pontokat csak Toldy és Szilágyi véleménye között kell keresni, s ha nem találunk, akkor vagy meg kell elégedni a negatív eredménnyel, vagy pedig mérlegre rakni a két hypothesis-t, s a melyik a másikat felemeli, azt elfogadni. Mi az utóbbi eljárást követtük. Kimutattuk, hogy Szilágyi érvei mellett a Toldyéi meg nem állanak; Mikes a leveleket a pillanat behatása alatt, esetről esetre írta, minden levél magán hordja a nap bélyegét, melyen íródott, az összes levelek pedig egy valóságos levelezés alkalomszerűségének, változatosságának, közvetlenségének, egyenetlenségének oly félreismerhetlen jellegét viseli, hogy másnak mint missilis leveleknek nem tekinthetők. Érezte ezt Császár is, a mikor elismeri az egyes levelek elütő jellegét és a Huszár Józsefhez írt levél hasonlóságát, csakhogy a helyett, hogy Szilágyihoz visszatérne, hidat keres Toldyhoz, s ezt Gyulai elméletében véli megtalálni. Abafi pedig úgy segített magán, hogy a leveleket naplójegyzeteknek minősítette. Ez igen szerencsés ötlet, mert a levelek közvetlenségét s változatosságát is meg lehet vele magyarázni és azok missilis voltát is tagadni, csakhogy a néne szerepe s a levélalak megdönti ezt a nézetet is. Bármerre forduljunk, bármennyit okoskodjunk, mindig csak visszatérünk Szilágyihoz. Ő volt az, a ki eddigelé valamennyi között a legmeggyőzőbben bizonyított, a ki legmélyebben markolt és meg nem czáfolható lélektani érvek alapján kimutatta, hogy a Törökországi Levelek valóságos levelek,

melyeket Mikes egy létező személyhez írt, a kit ő nénjének nevez és Perában lakónak mond, de a kinek kilétét kideríteni nem lehet. És csodálatos, hogy épen ezt a legközelebb fekvő nézetet habozunk annyira elfogadni! Hát hiszen ha vannak dolgok s körülmények, a melyeket ezzel a nézettel összeegyeztetni nem lehet, melyek ellene is bizonyítanak, de mennyivel több és súlyosabb ilyen van, melyek a más nézetek ellen szólnak!

Ha az összes számbavehető vélemények bizonyító és czáfoló érveit figyelembe vesszük, s a valószínűség mértékét alkalmazzuk, csakis arra az álláspontra helyezkedhetünk, hogy a Törökországi Levelek igenis missilis levelek, melyeket Mikes valakinek írt és el is küldött. »S hogy ne csak a rokon, hanem a világ is tudjon róluk«, a leveleket, a mint írta, lemásolta, füzetekben összegyűjtötte és ez a *levélkönyv* az a kézirat, melyből mi a Törökországi Leveleket ismerjük. A levélkönyv használata akkoriban Erdélyben ép oly szokás volt, mint a naplóvezetés és Mikesnek kétszeres oka lehetett, hogy leveleit ne hagyja elveszni, hanem az utókor számára lemásolja, a nélkül hogy ezzel irodalmi czéljai lettek volna. Wesselényi leveleit is ilyen levélkönyvből ismerjük. Valószínű az is, hogy Mikes nem valamennyi levelét másolta le, hanem csak azokat, melyeket erre érdemeseknek tartott, s innen a hézagok az egyes levelek között. De pozitív adataink is vannak erre. Először, összesen csak 208 levelet ismertünk 41 évről, s így átlag 5 levél jutna egy évre, már pedig Mikes sokkal szorgalmasabb író és levélíró volt, semhogy ezzel megelégedett volna. A nagyobb időközök is erre vallanak, valamint az a körülmény, hogy ezeket soha nem menti, holott akkor, a midőn tényleg soká nem ír, mindig mentegetődzik: »már egy holnaptól fogvást nem írtunk egymásnak« — »ne csodálja, hogy az elmúlt hónapban nem írtam« — már tíz esztendőtlől fogvást nem írhattam . . . de hogy meggyónjam és valljam igazán, nem más mulattatta el velem, hanem a halogatás: a halogatást pedig a restség okozza.« — »Pola téti néném, két esztendő múlva, mert már két hónapja, hogy innét eltüntem« . . . stb. stb. 1734. február 15-én pedig világosan írja: »Ideje már egy levelet vennem, édes néném. *Én hármat is írtam ebben az esztendőben.*« Pedig 1734-ben ez az első levél, mert az előtte való még 1733-beli, tehát bizonyos, hogy nem minden levelét másolta le. 1742—48-ig pedig valószínűleg csak alkalomszerűen írta leveleit, minden esetre ritkábban s csak jelentéktelen leveleket, melyeket irodalmi elfoglaltsága mellett nem tartott érdemesnek lemásolni. S ezzel a hypothesisal megmagyarázhatjuk leíró leveleit is. Valószínűleg írt ő közbe egyébről is, de hogy a tárgya folytatólagos legyen a levélkönyvben, melyet esetleg mások is olvashatnak, csakis az erre vonatkozó leveleket másolta le, sőt az sem lehetetlen, hogy ezeket a leveleket, melyekben a török szokásokról ír, el sem küldte és a melyeket elküldött, azokat meg nem írta le.

Természetesen az egész levelezés missilis jellegén ez mit sem változtat. Mikes egész életén át írta és küldte leveleit néniének, s hogy mások számára is érdekessé és hasznossá tegye ezt a levelezést, lemásolta, s könyvben összegyűjtötte azokat a leveleket, melyeket a megőrzésre becsesnek tartott. Ilyen szempontból ítélve, minden esetre irodalmi művet írt, a nélkül azonban, hogy ebben különös irodalmi cél vezérelte volna, s ő maga bizonyára a legkevésbé hitte, hogy nyomtatásra készült igazi irodalmi művei — a melyeket ő ilyeneknek tartott — vallás-erkölcsi fordításai és eredeti munkái, soha nyomdafestéket nem fognak látni, a leveleit ellenben sokszorta ki fogják adni és neki a magyar irodalom történetében ezek előkelő helyet fognak szerezni.

MIKLÓS FERENCZ.

